

STM 1986

**Projektrapport: Stadsmusikantväsendet i Sverige
under 1600- och 1700-talet**

Av Greger Andersson

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

Projektrapport: Stadsmusikantväsendet i Sverige under 1600- och 1700-talet¹

Av Greger Andersson

I det medeltida Europas städer fanns särskilda musikerkategorier med olika grad av fast anknytning dit.²

Under loppet av 1500-talet utfälls ur dessa kategorier de s. k. stadsmusikanterna, dvs. av stadens myndigheter anställda musiker med privilegium på viss musikutövning i staden och (ibland) dess omnejd.

Stadsmusikantväsendets blomstringstid infaller under 1600- och 1700-talet, för att under 1800-talet antingen helt försvinna eller leva vidare i modifierad form under andra förutsättningar.³

För en översikt av stadsmusikantväsendet i Europa samt en beskrivning av det aktuella forsknings- och litteraturläget, hänvisas till förf:s litteraturöversikt i STM 1984, s. 91–100.

Huvudsyftena med det svenska stadsmusikantprojektet (igångsatt 1983) är att kartlägga och precisera det svenska stadsmusikantväsendets innehåll och organisation i förhållande till dels övriga nordeuropeiska länders stadsmusikantorganisationer, dels övriga musikerkategorier i Sverige, främst organister, militärmusiker och spelmän. Projektet omfattar rent geografiskt i huvudsak det nuvarande Sverige.

I och med 1600-talets ingång kom Sverige på ett nytt och starkare sätt att ingå i den kulturella gemenskap som kan sägas ha präglat Europa.

Fram till och med Roskildefreden 1658 hörde som bekant de sydligaste landskapen – i fortsättningen benämnda *Skåneland* – till Danmark. Under särskilt Christian IV:s regeringstid, 1588–1648, framstod det danska hovet i musikaliskt hänseende som ett av de mest lysande i Europa.⁴ Också den svenska hovmusiken genomgick under den perioden en betydande uppräckning, som inleddes med inkallandet av utländska musiker i samband med Gustav II Adolfs giftermål 1620.⁵ Därmed lades grunden till ett hovkapell av internationellt snitt även i det som fortsättningsvis benämns *det egentliga Sverige*. Det finns skäl att uppmärksamma dessa förhållanden eftersom det synes rimligt att anta, att den musikutövning som ägde rum vid hoven (kungliga och adliga) färgade av sig – både i musikaliskt och organisatoriskt avseende

¹ Projektet Stadsmusikantväsendet i Sverige under 1600- och 1700-talet bedrivs av förf. vid Institutionen för musikvetenskap, Uppsala universitet, med stöd av HSFR.

² Se t. ex. Schwab, H. W., *Die Anfänge des weltlichen Berufsmusikertums in der mittelalterlichen Stadt*, 1982, *passim*.

³ Om stadsmusikantväsendets avvecklingsfas se Schwab, H. W., *Krise und Auflösung des Stadtmusikantentums*, 1978, s. 271 ff.; Wolschke, M., *Von der stadtpfeiferei zu Lehrlingskappel und Sinfonieorchester*, 1981, s. 67 ff.

⁴ Hammerich, A., *Musiken ved Christian den fjerdes hof*, 1892, *passim*.

⁵ Härtill Kjellberg, E., *Kungliga musiker i Sverige under stormaktstiden*, *passim*.

– på andra musikmiljöer. Hoven blev stilbildande och bidrog till aktivare musikmiljöer på andra håll, t. ex. i *städerna*.

De svenska städerna framstod i jämförelse med kontinentens som små. Stormakts-tidens »storstäder» hyste blott mellan 2 000 och 4 000 invånare. Enda undantaget är Stockholm som på 1660-talet räknade en folkmängd på ca 40 000 personer. Å andra sidan ökade mängden städer dramatiskt; under perioden 1580–1650 fördubblades nära nog antalet städer i det egentliga Sverige. Härtill kom sedan Skånelandskapens städer 1658.

Förutsättningarna för en städernas musikkultur efter kontinentalt mönster uppstod i första hand i de s. k. stapelstäderna, dvs. de orter som åtnjöt rätten att bedriva handel med utlandet. I dem samlades nödiga ekonomiska resurser, här knöts direkta kontakter med utlandet och här bosatte sig befolkningsgrupper av utländsk härkomst. Det är främst i stapelstäderna som stadsmusikanterna fick fäste.

Projektets tyngdpunkt har hittills fallit på Skåneland. Detta område får för det fortsatta arbetet framstå som ett slags referensområde. Skälen härför är två: 1) det står redan nu klart att stadsmusikantväsendet i denna region hade större kontinuitet och förankring än i det övriga Sverige; 2) det rådande källäget. Rent generellt kan påstås att de sydsvenska stadsarkiven är mer kompletta än de i nord- och mellansverige, främst beroende på att de förra i mindre utsträckning drabbats av stadsbränder.

I skildringen av det egentliga Sveriges stadsmusikantväsende kommer därför först och främst påvisandet av likheter – olikheter i förhållande till Skåneland att eftersträvas.

Till projektarbetets viktigare källgrupper hör *magistraternas/rådhusrätternas* handlingar (protokoll, räkenskapsserier etc.), handlingar hemmahörande i *länsstyrelser* och *häradsrätter*, *kyrkliga källserier* såsom kyrkorådets protokoll, födelse-, död- och flyttningsböcker.

1. Problem och frågor

Till projektets huvudproblem hör att kartlägga och precisera det svenska stadsmusikantväsendets relationer till utlandet. Kort sagt, i vad mån och på vilka sätt (musikerinvandring m. m.) har utländska impulser och inflytanden spelat roll? I syfte att söka utreda dessa samband har jag bl. a. valt att låta projektet sönderfalla i två delar: den ena berör Skåneland (där dansk lag och danska sedvänjor i praktiken gällde fram till 1680-talet), den andra omfattar det egentliga Sverige. En helt central frågeställning blir därför om det finns några grundläggande skillnader dessa två områden emellan med hänsyn till stadsmusikantorganisationen. Finns det några skillnader beträffande de faktorer som bidrog till att städerna valde att anställa och avlöna en musikanter? I detta sammanhang bör man erinra sig att framförallt Skånelandskapens städer under långa tider ständigt var föremål för krigshärjningar och belägringar. För städernas inbyggare var det ekonomiska klimatet merendels bistert. Uppenbarligen

kan det inte i första hand ha varit ett ökat ekonomiskt välstånd som beredde vägen för ett stadsmusikantväsende. Svaren måste delvis sökas på annat håll: på vilket sätt argumenterade magistrat och borgerskap för en stadsmusikants anställande? Spelade in- eller utländska städernas musikantinnehav någon förebildlig roll? Vad betydde en tillgång på andra musikresurser – t. ex. vid skolor och regementen – för inrättandet av en stadsmusikanttjänst?

Till projektets ytterligare problemområden hör frågor rörande *anställningsformer* och *privilegier*. I Skandinavien tillämpades aldrig någon skråliknande regionalt omfattande förordning såsom t. ex. var fallet i Tyskland. Stadsmusikantens skyldigheter och rättigheter reglerades i stället i första hand på lokal nivå, vilket har lett – t. o. m. inom ett geografiskt så pass begränsat område som Skåneland – till varierande anställningsavtal från stad till stad.

Ett viktigt problemkomplex gäller *rekrytering* och *utbildning*. Här är likheterna med de traditionella hantverksyrkena slående: stadsmusikanten benämndes gärna »mäster» och till hans hushåll räknades en (musikant-) gesäll och ett par lärgossar. Precis som andra hantverkare hade stadsmusikanten skyldighet att hålla lärlingar i yrket.

Stadsmusikantens *arbetsuppgifter* kräver också en utförlig penetrering. Arbetsfältet kan schematiskt indelas i fyra områden:

- 1) staden (musik av ceremoniellt slag)
- 2) kyrkan (medverkan vid gudstjänstmusik m. m.)
- 3) skolan (instrumentalundervisning)
- 4) privata lokaler (musik vid gillen, bröllop etc.)

I detta sammanhang måste också övriga mer eller mindre musikanknutna tjänsteställningar inom en stad preciseras. Hur förhöll sig t. ex. stadstrumslagare, pipare, nattväktare m. fl. till stadsmusikanten?

Beträffande *social status* och *löneförhållanden* är frågetecknen många. Här finns dock ett tämligen rikt internationellt jämförelsematerial som också ger en viss metodisk vägledning.⁶ Ett särskilt bekymmer ger de för stadsmusikanten så betydelsefulla inkomsterna (»accidenterna») från privata tillställningar upphov till; dessa kan inte beräknas annat än ytterst approximativt då utsikterna att finna på en stadsmusikants privata bokföring är mycket små.⁷

Som ett sista exempel på relevanta problemområden får det rörande *instrument* och *musikalier* gälla.

I de ovannämnda källkategorierna finns vissa notiser om de instrument som användes av stadsmusikanterna. Men särskilt väl företrädna är instrumentuppgifterna i *boupppteckningar*. Stadsmusikanten verkade ju som ett slags multiinstrumentalist, så de efterlämnade instrumenten från t. o. m. en enda stadsmusikant kan ge en representativ bild av instrumentariet under en viss tidsperiod. Det är dock inte så enkelt som det kanske här kan låta eftersom just boupppteckningar erbjuder många

⁶ Som exempel må här anföras antologin *Der Sozialstatus des Berufsmusikers vom 17. bis 19. Jahrhundert* utg. av W. Salmen, 1971, och däri anförd litteratur.

⁷ I Tyskland har enbart ett sådant kassaboksynd gjorts. Det finns redovisat och kommenterat av H. W. Schwab i *Das Einnahmebuch des Schleswiger Stadtmusikanten* F. A. Berwald, 1982.

källkritiska problem. Bouppteckningarna ger givetvis heller inte besked om vilka instrumentkombinationer som användes i olika spelsituationer.

Vad slags musik spelade då stadsmusikanterna? Här är vi också dåligt underrättade. Av nu existerande musikalsamlingar finns veterligen blott en som har en direkt stadsmusikantanknytning: den Wensterska i Lunds universitetsbibliotek. En betydande del av denna har från början tillhört karlshamnsorganisten Gottfried Lindemann, som kom till Karlshamn från Stettin år 1719. Samlingen kom i familjen Wensters ägo 1741 då stadsmusikanten och organisten i Ystad, Christian Wenster, erhöll motsvarande befattningar i Karlshamn. Enligt Josef Hedar som i sin jakt på Buxtehudekompositioner i Lunds universitetsbibliotek gått igenom samlingen i sin helhet, är Lindemanns musikalien daterade mellan åren 1713 och 1717 i Stettin och Hamburg samt efter 1719 i Karlshamn.⁸ Att dessa musikalien verkligen kommit till användning i Karlshamn har indirekt kunnat beläggas.

Då det nu inom projektet föreligger ett omfattande register över stadsmusikanter som varit verksamma i Sverige, ökar möjligheterna att via spelmansböcker och RISM-kataloger attribuera ytterligare musikstycken till stadsmusikanter.

2. Skåneland – det egentliga Sverige

I *Skåneland* har kontinuerligt fungerande stadsmusikantämbeten belagts i följande städer: Halmstad, Helsingborg, Karlshamn, Karlskrona, Kristianstad, Landskrona, Lund och Ystad.

Projektet har som tidigare nämnts pågått sedan 1983 och därför föreligger för Skåneland en försvarlig kunskapsmängd. I denna översikt medges emellertid inte utrymme för någon nämnvärd resultatredovisning. Vissa av de uppnådda resultaten kommer dock att framgå indirekt ur det följande som kan ses som en problematisering av den del av det fortsatta projektarbetet som gäller *det egentliga Sverige*. Denna region uppvisar en betydligt brokigare stadsmusikantbild än Skåneland. Städer med källmässigt belagda stadsmusikantämbeten uppgår till ungefär samma antal som i Skåneland (8–9 st.). Vissa städer tycks inte alls ha förfogat över stadsmusikanter medan andra åter *möjligen* kan ha gjort det. En omfattande diskussion måste därför föras kring det förhållandet, att stadsmusikanter fanns på vissa platser men inte på andra. För att underbygga en sådan diskussion krävs i första hand att klarhet skapas kring de orter som möjligen kan ha haft stadsmusikanter. Dit hör Arboga, Hedemora, Köping, Lindesberg-Nora, Mariestad, Sala, Säter, Vadstena och Västervik. Till de städer som bevisligen höll sig med stadsmusikanter – åtminstone periodvis – hör Falun, Gävle, Göteborg, Jönköping, Kalmar, Norrköping, Stockholm och Västerås.

I mellan- och nordsverige synes praxis ha varit att *organisterna* fick monopol på gästbudsspelningar, dvs. det privilegium som är signifikant för skånelandskapens stadsmusikanter. Skillnaden tycks vara den att i Skåneland fanns ett särskilt ämbete

⁸ Hedar, J., Kring nyfunna Buxtehudekompositioner i Lunds universitetsbibliotek, 1940, s. 53 ff.

eller tjänst – som visserligen en organist kunde söka och inneha parallellt med sin organistsyssla (detta var dock mindre vanligt) – som hette stadsmusikantens. I det egentliga Sverige kunde emellertid en organist få detta privilegium i kraft av sin organisttjänst, utan att det därför fanns någon särskild stadsmusikanttjänst. Detta hindrade dock inte att de mellansvenska organisterna ibland också benämndes stadsmusikanter. Den privilegierade organisten kunde sedan knyta till sig biträdande musiker både för kyrkomusiken och gästbudsmusiken. Dessa biträden kallas på en del håll också för stadsmusikanter eller stadsspelemän. Men de hade inte *egna* privilegier; det var organisten som »förde direction» och var huvudansvarig. De biträdande »stadsmusikanterna» måste först inhämta organistens tillåtelse för att ta ett engagemang på egen hand, och möjligen skulle de då också dela med sig en viss del av de inspelade pengarna till organisten.

En huvudfråga att ställa här är på vilka grunder en sådan organistpraxis växte fram i det egentliga Sverige? Ett av de äldsta beläggen för denna praxis finns i Uppsala (som för övrigt hade varit otänkbar i Lund). I den år 1639 nytillträdde organisten Michael Hartenbecks fullmakt finns följande passus: »Jngen må heller i denna församlingen någon spellman i något collatz eller gestebud bruka, *medh* mindre han *bemälte* organist först *medh* sin tillförordnade penning contenterer och till fridz ställer.»⁹ Denna mening bör tolkas så att ingen fick åta sig en gästbudsspelning utan att ha inhämtat organistens tillstånd. Därtill skulle organisten ha en viss del av de inspelade pengarna. Man kan förmoda att rörde det sig om en större och förnämare tillställning så tog organisten själv hand om musicerandet (och huvuddelen av pengarna). På en mindre ort som Enköping rådde samma ordning. I ett kyrkorådsprotokoll från 1683 (18/11) finns ett beslut »anbelangande Bönhäserij uthi Spelande i kyrckian och Gästebudh här i Församlingen organisten till förfång. Slötz att sådant skall aldeles afskaffas och ingen annan förre, än ordinarie organisten anlijtas.»¹⁰

En annan observation som kräver utredning gäller de nyssnämnda organistbiträdenas avlöning. De tycks inte ha avlönats av staden, såsom merendels var fallet i Skåneland, utan enbart av kyrkan. Detta indicerar att deras officiella tjänsteställning var kyrkomusikantens. Kyrkoråd och församling fungerade som »tillsynsmyndighet» i högre grad än magistraten. Notiser som underbygger detta antagande föreligger från Kalmar, Jönköping, Norrköping och Stockholm.

De mellansvenska musikanterna titulerades inte sällan för violister eller stadsviolister. Detta är en benämning som överhuvud inte användes i Skånelandskapen; den tycks ha haft hemortsrätt i första hand i det egentliga Sverige (jfr ty. Ratsviolist). Till städer som höll sig med violister/stadsviolister hör Gävle, Mariestad, Västervik och Västerås. Även ett flertal Stockholmsförsamlingar tycks ha engagerat företrädesvis »violister». Så uppger t. ex. Moberg att en kyrkoherde Pontinus vid Jakobs kyrka (kyrkoherde 1662–81) lyckades få ett par »fiolister» anställda.¹¹

⁹ Cit. efter Kuhlberg, B., Musiken i Uppsala under stormaktstiden, 1974, s. 389.

¹⁰ Kopia av protokollet i Bengt Kuhlbergs samling i SMA.

¹¹ Moberg, C.-A., Kyrkomusikens historia, 1932, s. 437.

Det finns också indicier på att dessa violister skulle ha varit mer begränsade i sin instrumentala mångsidighet än deras kolleger i Skåneland eller åtminstone mer specialiserade på stråk- (och möjligen klaver-) instrument. Ett stöd härför finner man i Västerås, där stadsviolisten Nils Breman verkade i slutet av 1600-talet. I ett förslag angående musikorganisationen vid läroverket i Västerås föreslås Breman ombesörja undervisningen på »Strängeinstrument», medan studeranden Salmon Salmonius skulle sköta blåsarundervisningen.¹² Som blåsinstrumentlärare synes från 1680-talet även studerande och sedermera komministern i Järna Henricus Laurzelius ha fungerat. Även under sin komministertid fick denne ta emot elever på blåsinstrument så sent som 1707.¹³ Det här sagda tyder på att man i Västerås inte förfogade över någon stadsmusikant (el. motsvarande) som behärskade blåsinstrument.

Åtminstone på detta stadium av projektarbetet tycks det som om man i Skåneland disponerade ett större antal fackutbildade instrumentalister – med större mångsidighet – än vad som var fallet i det egentliga Sverige. I Skånelandskapens skolor och gymnasier ombesörjdes instrumentalundervisningen i de flesta fall av stadsmusikanter och inte av studerande eller andra mer eller mindre musikanknutna yrkeskategorier.

Anförd litteratur

- Andersson, G., Stadsmusikanter i Europa. (Svensk Tidskrift för Musikforskning 66 (1984), s. 91–100).
- Hammerich, A., Musikken ved Christian den fjerdes hof. Köpenhamn 1892.
- Hedar, H., Kring nyfunna Buxtehudekompositioner i Lunds universitetsbibliotek. (Svensk Tidskrift för Musikforskning 22 (1940), s. 53–63.)
- Kallstenius, G., Musikken vid allmänna läroverket i Västerås före 1850. (*Camenaerosiensis*. Västerås 1923, s. 183–208.)
- Kjellberg, E., Kungliga musiker i Sverige under stormaktstiden. Studier kring deras organisation, verksamheter och status ca 1620–1720, Uppsala 1979. [Duplikat.] (Diss.).
- Kyhlberg, B., Musikken i Uppsala under stormaktstiden. 1. 1620–1660. Uppsala 1974. (*Acta Universitatis Upsaliensis*. Skrifter rörande Uppsala universitet. C. Organisation och historia. 30.) (Diss.).
- Moberg, C.-A., Kyrkomusikens historia. Sthlm 1932. (Svenskt gudstjänstliv. 4.).
- Schwab, H. W., Das Einnahmebuch des Schleswiger Stadtmusikanten Friedrich Adolph Berwald. Kassel 1972. (Kieler Schriften zur Musikwissenschaft. 22.).
- Schwab, H. W., Krise und Auflösung des Stadtmusikantentums. (Beiträge zur Musikgeschichte Nord-europas. Kurt Gudewill zum 65. Geburtstag. Hrsg. von Uwe Haensel. Wolfenbüttel 1978, s. 271–282.).
- Schwab, H. W., Die Anfänge des weltlichen Berufsmusikertums in der mittelalterlichen Stadt. Studie zu einer Berufs- und Sozialgeschichte des Stadtmusikantentums. Kassel 1982. (Kieler Schriften zur Musikwissenschaft. 24.).
- Der Sozialstatus des Berufsmusikers vom 17. bis 19. Jahrhundert. Hrsg von W. Salmen. Kassel 1971.
- Wolschke, M., Von der Stadtpfeiferei zu Lehrlingskapelle und Sinfonieorchester. Wandlungen im 19. Jahrhundert. Regensburg 1981. (Studien zur Musikgeschichte des 19. Jahrhundert. 59.).

¹² Kallstenius, G., Musikken vid allmänna Läroverket i Västerås före 1850, 1923, s. 193 ff.

¹³ *Ibid.*, s. 197.

Summary

In 1983 a project called *The Town Musician Movement in Sweden during the 17th and 18th centuries* was started at the Department of Musicology, University of Uppsala.

Among the main aims of the project it is planned to survey and establish the content and organisation of the Swedish Town Musicians in relation to those in other North European countries, as well as in relation to other categories of musicians in Sweden – mainly organists, military musicians and "fiddlers". The geographical extent of the project is largely present-day Sweden. Important source groups are the archives of the magistrates/local courts of justice, archives of provincial administrations and jurisdictional districts, and church documents such as Church Council Minutes, and the registers of births, deaths and changes of address.

One of the main questions is the extent to which foreign impulses and influence affected the growth of the activities among the Swedish town musicians. In order to examine these relationships I have, for example, allowed the project to crystallise into two parts, one dealing with the southernmost part of Sweden, Skåne, which belonged to Denmark until 1658 and where Danish law and customs continued until the 1680s, and the other part dealing with Sweden proper and covering the central and northern provinces. Already at the present stage it can be stated that the Town Musicians movement in the south had a greater continuity and more solid foundations than in the rest of the country. In central and north Sweden it appears to have been the custom for organists to receive special privileges typical of those granted to town musicians in southern Sweden.

The project will also study such aspects as employment conditions, recruitment, education, social status and wages. As regards the music played by the town musicians, there are very few details and the source material is deficient.